

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԼԵՑԻՆ ԵՎ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

ԺԹ դարի առաջին քառորդում հայ ժողովուրդը շարունակում էր հեծել արևելյան երկու հետամնաց պետությունների՝ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ։ Անասելի ծանր էր նրա տնտեսական, իրավական և մշակութային կյանքը։ Քրիստոնյա բնակչությունը, առանձնապես հայերը, այդ պետությունների իշխանության տակ գտնված երկրներում զրկված էին տարրական իրավունքներից։

Հայ ժողովրդի տխուր կյանքի այդ շրջանը ճշմարտացի կերպով պատկերել են մեր մշակութային կյանքի նոր զարթոնքի խոշոր ներկայացուցիչ Մեսրոպ Թաղիադյանը և մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը։

Անվերջ կոտորածների ու ավերածությունների հետևանքով հայ ժողովրդի արտագաղթը ԺԷ—ԺԸ դարերում բավական խոշոր չափերի է հասնում։

Մայր երկիրը լքող բնակչության արտագաղթի հետևանքով, աշխարհի տարբեր մասերում առաջանում են հայկական գաղթօջախներ։

Իր մայր երկրում զրկված լինելով վաղընչուց ժառանգած իր հոգևոր, մշակութային արժեքները պահպանելու և զարգացնելու հնարավորություններից, հայ ժողովրդի այդ բեկորները գաղութներում է, որ ժամանակի ընթացքում, շնորհիվ իրենց ընդունակության և աշխատասիրության, կարողանում են համախմբվել, ամրապնդվել, պահպանել ու զարգացնել իրենց մշակույթի մեծ արժեքները։

Հայկական մշակույթի խոշոր կենտրոններ են դառնում Թիֆլիսը, Կոստանդնուպոլիսը, Բեռլինի, Լվովը, Ամստերդամը, Աստրախանը, Մոսկվան, Նոր Նախիջևանը, Երուսաղեմը, Վենետիկը, Կալկաթան և այլ վայրեր։

1801 թվականին, երբ ռուսները գրավեցին Արևելյան Վրաստանը, Թիֆլիսը դեռ չէր բուժվել Աղա Մահմադ խանի հասցրած ծանր վերքերից, դեռ կրում էր այդ հարվածի դառն հետևանքները, բնակչությունն աղքատացել էր, առևտուրն ընկել, կյանքը թանկացել։ Չկային դպրոցներ ո՛չ վրացիների, ո՛չ հայերի համար։

1802 թվականի սեպտեմբերի 22-ին, ռուսական կառավարության բարձրագույն հրամանով, Թիֆլիսում վրաց բարձր դասակարգի ազնվականների որդիների համար բացվում է մի դպրոց երկու ռուս գրագիր-ուսուցիչներով, որոնք ոչ սովորողների լեզուն էին հասկանում, և ոչ էլ սովորողները նրանցը։ Այդ դպրոցը գործում է շատ անկանոն, մեծ բացերով, և 1830 թվականից վեր է անվում գիմնազիայի։

Նախանձելի չէր և Թիֆլիսի հայ բնակչության մշակութային կյանքը։ Ամբողջ քաղաքում հայերեն լավ իմացողի համարվումներ միայն Նորաշեն եկեղեցու ժամկոչ Նղիազար Գալստյանը, որը եկեղեցուց քիչ հեռու վարձած մի խանութում կարգալ-գրել էր սովորեցնում 13 մոնթերի, ասպդա քահանայացուների, օգնական ունենալով «ֆալախկա»-ն։

Հայկական դպրոցի բացման համար ԺԹ դարի երկրորդ տասնամյակում Թիֆլիսում նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում: Հարկավոր էր մի հայրենասեր, ազդեցիկ, ձեռնբեց և հեղինակավոր անձ, որ գլուխ կանգնեի այդ մեծ գործին:

Եվ գտնվեց այդ անձը, ԺԹ դարի առաջին կեսի հայ իրականության ամենաազդեցիկ հոգևոր և քաղաքական գործիչը՝ Ներսես Աշտարակեցին, մեծ ժողովրդականություն վայելող այդ հայրենասեր հոգևորականը, որը հեռատես աչքով, խորաթափանց հոգով դիտեց և ըմբռնեց ժամանակի հայ իրականության մտավոր պահանջները և այն իրականացնելու համար անհողողող կամքով, բացատրական-կազմակերպչական համառ, անդուլ աշխատանքով հիմքը դրեց Թիֆլիսի հայոց ուսումնարանին:

Ներսես Ե Աշտարակեցու մկրտության անունն է եղել Թորոս՝ ի հիշատակ իր Թորոս պապի: Ներսես անունը, ինչպես և Աշտարակեցի կոչումը, նա ստանում է հետագայում: Աշտարակեցին ծնվել է 1870 թվականին Աշտարակ գյուղում, աշտարակեցի Հարություն Շահազիզյան քահանայի ընտանիքում: Ութ տարեկան հասակում Թորոսի կնքահայր Գալուստ արքեպիսկոպոսը, ծնողների ուխտի համաձայն, երեխային տանում է էջմիածին և տալիս Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու բաց արած ժառանգավորաց դպրոցը, ուր նա մնում է շուրջ 13 տարի: Ինչպես վկայել են ժամանակակիցները, Թորոսը փոքր հասակում եղել է վտիտ, բայց շատ աշխույժ, համարձակ, սրամիտ, աշխատասեր, ընթերցասեր, ընկերասեր, հայրենասեր, զարմանալի հիշողության տեր մի տղա: Իր արտակարգ ընդունակությունների շնորհիվ, Թորոսը շուտով աչքի է ընկնում և արագորեն առաջադիմում: 21 տարեկան հասակում նա ձեռնադրվում է ավագ սարկավագ, 24 տարեկան հասակում (1794 թ.)՝ վարդապետ, վերանվանելով Ներսես:

Կրոնական-եկեղեցական գործերով Ներսեսն այնուհետև շրջում է դանազան երկրներ՝ Մոլդովա, Վալաքիա, Հունաստան, Պոլիս, Զմյուռնիա, Օդեսա, Բեսարաբիա և նոր նախիջևան: Այս ճանապարհորդությունների ընթացքում ավելի է ընդլայնվում, հարստանում նրա աշխարհայացքը: Դեռևս իր ճանապարհորդությունների ընթացքում Ներսեսը որոշում է բանալ մի մեծ դպրոց հայ ժողովրդի լուսավորության համար:

1807 թվականին, նոր նախիջևանում առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը վարելիս, Ներսեսը որոշում է հայաբնակ այդ քաղաքում բաց անել մեծ ուսումնարան:

Մոսկվայի հայ նշանավոր հարուստ Հովհաննես աղա Լազարյանը մահանալիս, 1801 թվականին, 200 000 ռուբլի դրամ էր կտակել, հայաշատ կենտրոնական մի վայրում չքավոր երեխաների ուսուցման համար ուսումնարան կառուցելու համար: Կտակակատար Հովակիմ աղա Լազարյանը (Հովհաննես Լազարյանի եղբայրը), ժամանակի խառնակության պատճառով, դժվարանում էր որոշել այդ ուսումնարանի կառուցման հարմարագույն վայրը:

Ներսեսը, ինչպես և նորնախիջևանցիք, աշխատում են այդ դպրոցը բաց անել իրենց մոտ, որի համար մի խնդրագիր են ուղղում Լազարյանին և միաժամանակ այդ նպատակով դրամական հանգանակության ցուցակագրություն են սկսում իրենց մեջ:

Ներսես Աշտարակեցին էլ այդ բացվելիք ուսումնարանի համար մի կանոնադրություն է մշակում, որից երևում է նրա ողջ մտահոգությունը ուսուցման և առհասարակ մանկավարժության նկատմամբ, թե ի՞նչ էր նա պահանջում ազգային ուսումնարանից, ինչ տեսակ կրթություն էր ցանկանում տալ հայ մանուկներին:

Այդ կանոնադրության մեջ Աշտարակեցին խոսում է ուսման անհրաժեշտության, նրա տեղությունների, ուսուցիչների պարտականությունների, աշակերտի վարքի և այլ կարևոր խնդիրների մասին:

Այսպես, առաջաբանում հայտնում է, թե ինչպես առանց ժամանակի անհրաժեշտ տեղության, հնարավոր չէ փոքրիկ մանկան միանգամից մեծ, կատարյալ մարդ դառնալը, այնպես էլ անհնար է, որ այդ անգրագետ, ոչինչ չիմացող մանուկը միանգամից, առանց ժամանակի որոշ տեղության, հասուն, գիտուն մարդ դառնա: Եթե նույնիսկ այդ փոքրիկ մանուկը օժտված լինի փայլուն, զորավոր մտքով, բայց չունենա խելք, պատրաստված ուսուցանողներ, կամ այդպիսիք լինեն անփույթ, թերանյա իրենց ուսուցանելու գործում, ապա այդ մանկիկը չի կարող զարգանալ, առաջադիմել մտքով: Ուսուցչին նա համեմատում է հմուտ ոսկեգործի հետ, ասելով, որ եթե մանկան միտքը հանգիստնա մաքուր, փայլուն ոսկու նյութ, բայց չունենա վարպետ ոսկեգործ, ո՞վ կարող է նրանից գեղեցիկ պսակ պատրաստել, և եթե լինի հմուտ ոսկեգործ, բայց չունենա համապատասխան գործիքներ, ինչպե՞ս նա կարող է աշխատել:

Այնուհետև, խոսելով ուսման տեղության մասին, հայտնում է, որ տառաճանաչությունը նոր սովորող երեխաները դպրոց պետք է ընդունվեն 8—9 տարեկանից և սո-

վորեն դպրոցում մինչև 16 տարեկան հասակը: Ուսումնարան ընդունվող բոլոր երեխաները, հարուստ թե աղքատ, ուսման ամբողջ ընթացքում հավասարապես պետք է ենթարկվեն դպրոցի բոլոր կանոններին, պարտավոր են շաբաթվա բոլոր օրերը հաճախել դպրոց, բացի կիրակի և հանդիսավոր օրերից, որ ծնողները իրավունք չունեն ինքնակամ, ժամանակից շուտ երեխաներին հանել դպրոցից (նման ծնողներին ենթարկել տուգանքի կամ հասարակական պարսավանքի): Խոսելով ուսուցիչների մասին, հայտնում է, որ նրանք ուսուցման գործում պետք է լինեն ուժեղ ու աշխույժ, ամբողջ եռանդով, կարողութեամբ ու սիրով նվիրվեն երեխաների ուսուցման գործին: Առաջարկում է ուսման սկզբնական շրջանում ստուգել բոլոր սովորողների մտավոր կարողությունները, նրանց սրամտությունն ու ուշիմությունը՝ կարգալ չիմացողներին երկու տարվա, իսկ չիմացողներին վեց ամսվա ընթացքում և պակասավոր, անընդունակ երեխաներ հայտնաբերելու դեպքում խորհուրդ տալ նրանց ծնողներին՝ այդպիսիներին դպրոցից հանելու և որևէ արհեստի տալու: Ուսուցիչները ո՛չ մի տարբերություն չպետք է դնեն հարուստ և աղքատ աշակերտների միջև, բոլորին ուսուցանեն հայրաբար, սիրով և ոչ կոպտությամբ:

Այնուհետև Աշտարակեցին այդ կանոնադրության մեջ խոսում է աշակերտների վարքի կանոնների մասին դպրոցում, տուն վերադառնալիս և տանը:

Սակայն Աշտարակեցին շտապ կանչվում է էջմիածին, որով և անկատար է: Նում նոր նախիջևանում դպրոց բանալու նրա ցանկությունը:

Հովակիմ աղա Լազարյանն էլ հետագայում որոշում է իր դպրոցը կառուցել Մոսկվայում:

Վերադառնալով էջմիածին, 1808 թվականին Աշտարակեցին Դանիել կաթողիկոսի ձեռամբ ձեռնադրվում է եպիսկոպոս: Մինչև 1814 թվականը նա գործում է Մայր Աթոռում, որպես Սինոդի անդամ և հանդիսանում է կաթողիկոսի աջ բազուկը:

1813 թվականին Աշտարակեցին էջմիածնում կառուցում է ուսումնական մի փոքր շենք մոտ 50 երեխայի համար, մտադիր լինելով հետագայում այն ընդարձակել, դարձնել մոտ 200 սովորողների համար:

1814 թվականին Աշտարակեցին, 44 տարեկան հասակում, նշանակվում է Վրաստանի ու Իմերեթիայի թեմի առաջնորդ: Վրաստանի թեմն ընտրելու նրա առաջին նպատակը հենց այն է եղել, որ իրագործի

վաղուց ունեցած իր ցանկությունը՝ ազգային դպրոցի բացումը:

Բլուզով նախարարին 1838 թվականին ուղղած իր մի նամակում ահա թե ի՞նչ է գրում այդ մասին.

«... Զի ես ի ժամանակաց 20-ամեայ հասակի իմոյ տեսանելով և լսելով ի մերազնեայս սակա յոյժ գիտնական անձինս և զգալով զայնպիսի համազգական ապարախտութիւն իմում հայրենի ազգի առ զոյոյ ուսումնարանաց, միշտ միտք իմ և խորհուրդք տառապեցուցանէին զիս խոկալ վասն կարեւոր հնարից ազգական ուսումնարանաց՝ ունելով ի նպատակի մտաց զՄխիթար վարդապետ Սեբաստացի... անազան ուրեմն յաւր 1813, յաւուրս պատրիարքութեան նփրեմայ՝ հաճութեամբ նորին և Սինոդի ետուկանգնել զառաջինն անդէն յէջմիածին սակա ծախիւք Աթոռոյն զփոքրիկ շինուած ըստ չափու 50 մանկանց՝ որպէս ստուեր իմն յիմում խորհրդեան նախատպաւորեալ ուսումնարանի վայելչական այնմ ընդհանրական Պատրիարարական Աթոռոյ ամենայն հայոց...»:

Ներսեսը Վրաստանի թեմի գործերը գտնում է վերին աստիճանի անբարեկարգ վիճակում. եկեղեցիները աղքատ, թալանված, հոգևորականությունն ինքը տառապում էր խավարի մեջ: Հայ քահանաների զգալի մասը գրել-կարգալ չգիտեր: Ժամասացությունը նրանց սովորել էին միմյանցից բերանացի լսելով: Շատերը հազիվ կարողանում էին իրենց ազգանունները մի կերպ ստորագրել: Քաղաքի հայ բնակչության մեծ մասը վրացախոս էր, բոլոր գրությունները կատարվում էին վրացերեն և միայն ժամասացությունն էր հիշեցնում հայերենը:

Այդ միջավայրում ահա պիտի աշխատեր Ներսեսը, կարգավորեր բոլոր գործերը: Եվ նա եռանդուն գործունեություն է ծավալում այստեղ, սկսելով առաջնորդարանի, եկեղեցիների բարեկարգումից:

Մեծ դժվարությունների գնով, երբեմն բարձրագույն իշխանության միջամտությամբ, Ներսեսին հաղիվ է հաջողվում մինչև 1818 թվականը կարգավորել եկեղեցիների տնտեսական վիճակը, եկեղեցական կառավարությունն ենթարկել արքեպիսկոպոսական տեսչությանը, զսպել քահանաների ու վարդապետների անդուսպ կենցաղավարությունն ու ընչաքաղցությունը: «... Առանց բարձրագույն տնօրինութեանց չկարողացաք մեք կարճել զանսահման կենցաղավարու-

¹ Հայկական ՍՍՌ պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 56, գործ 2, ֆոլիո 140:

թիւնս քահանայից մերոց և աշխոյ իկեղեցականաց, և ոչ եղև հնար բարեկարգելոյ զեկեղեցիս և զեկեղեցականսն մեր»:

Սակայն ներսեսի ուշադրութեան կենտրոնը, հիմնական նպատակը մի կանոնավոր ուսումնարանի բացումը, նրան եկամտի հաստատուն աղբյուրներով ապահովելն էր, որին և ձեռնամուխ է լինում նա իր ամբողջ եռանդով:

Այդ շրջանում ուսումնարաններ են բացվում հայաշատ մի շարք քաղաքներում: Այսպես, 1810 թվականին Աղաբաբյան եղբայրները առաջին անգամ Աստրախանում բացում են մի դպրոց, որ իրենց անունով էլ կոչվել է Աղաբաբյան դպրոց: 1815 թվականին Հովհաննես և Հովակիմ Լազարյան եղբայրների կողմից Մոսկվայում բացվում է Լազարյան ճեմարանը:

Սակայն այդ, ինչպես և հետագայում ալլ տեղերում բացված դպրոցները բավական հեռավորութեան վրա կտրված լինելով մայր երկրից, չէին կարող այն հսկայական դերն ու նշանակությունն ունենալ, ինչ կարող էր ունենալ իր կամ հարևան երկրի մեջ բացված դպրոցը:

Մտաւոր հաշվումներով նա ենթադրում է, որ իր մտահղացած ուսումնարանի կառուցման համար կպահանջվի մոտ 30 000 ռուբլի: Ներսեսը մտածում է, որ եթե իր խնամքին հանձնված Վրաստանի թեմի ավելի քան 12 000 ընտանիքից յուրաքանչյուրն իր նպատակի համար նվիրի մեկական ռուբլի, կստացվի 12 000 ռուբլի, մնացած գումարը նա հեշտութեամբ կհավաքի մյուս թեմերից և դրսից:

Ոգևորված այդ մտքով՝ Ներսեսը 1814 թվականի վերջերին իր մոտ խորհրդակցության է հրավիրում Թիֆլիսի հայ հասարակության աչքի ընկած ներկայացուցիչներին՝ ազնվականներին, իշխաններին, առևտրականներին, խոսում հայ ժողովրդի ախուր ներկայի, նրա մտավոր խավարի մասին, հայտնում նրան այդ վիճակից հանելու իր մտահղացման, համազգային բարիքների աղբյուր հանդիսացող մի մեծ ուսումնարանի հիմնադրման մասին, ծանոթացնում իր նախատեսած այդ դպրոցի նախագծին, դրա կառուցման համար անհրաժեշտ գումարին, այդ դրամը հավաքելու իր ծրագրին և առաջարկում անցնել նվիրատվությունների ցուցակագրմանը:

Հավաքված հայ մեծամեծները, որ իրենց կյանքում ժամկոչ Եղիազարի դուքան-վարժատնից բացի բարեկեցիկ ուսումնարանի մասին հասկացողություն չունեին, լսելով Ներսեսի ներկայացրած ապագա ուսումնարանի հոյակապ նախագծի և այդ նպատակի

համար պահանջվող 30 000 ռուբլի գումարի մասին, զարմանում, ապշում են, գտնում այդ անիրագործելի և ծիծաղելով ցրվում, իրար ականջի փսփսալով, թե «վարդապետը բանկ է ուզում շինել»:

Սակայն Ներսեսը չի հուսահատվում և համառ ու անխոնջ եռանդով գործի է անցնում:

1815 թվականին, վանքի խցերից մեկում, նա ժամանակավորապես մի փոքրիկ դպրոց է բացում, ուր մոտ 20-ի շափ երեխաներ, զլխավորապես հոգևոր դասից, գրել-կարդալ են սովորում նախ վաղարշապատցի Տեր-Հովհան ավագ քահանայի, ապա գլխավորապես ու հայկաբանի համբավ վաչելիղ դարադպրոցի Պողոս վարդապետի մոտ:

Ներսեսի այդ շինարարական ձեռնարկումները, չնայած սկզբում անհրաժեշտ արձագանք չեն գտնում Թիֆլիսի հայ հասարակության վերին խավերում, սակայն շուտով բոլորը, նույնիսկ նրա հակառակորդները, տեսնելով նրա ձեռնարկած բարենորոգչական և շինարարական մեծ աշխատանքները, համախմբվում են նրա շուրջը, իրենց պատրաստակամությունը հայտնում որևէ դործով օգնելու նրան, նպաստելու նրա կատարած ազդեցու խոշոր գործին:

Ներսեսի այդ լուսամիտ աշխատանքը խրախուսվում, օժանդակություն էր ստանում ոչ միայն հայերի, այլև նրանց հարեանների՝ վրացիների, ադրբեջանցիների և ուրիշների կողմից:

Ուսումնարանի շինության օգտին Թիֆլիսի հայ հասարակության մեջ սկսվում է դրամական, շարժական և անշարժ կալքերի, մեծ ու փոքր նվիրատվությունների մի լայն շարժում:

1816 թվականին Վրաստանի հայ ազնվական Սարգիս Եսայան Լոռիս Մելիքյանցը Պետերբուրգից լսելով Ներսես արքեպիսկոպոսի կողմից ուսումնարանի կառուցման ազդեցու գործին մասնակցելու հրավերը, նրան է ուղարկում այդ նպատակի համար առաջին նվերը՝ 500 ռուբլի թղթադրամ, աղբյուրագրով խնդրելով ընդունել այդ գումարը, համարելով նրա ձեռնարկումը որպես «աղբիւր ամենայն բարեաց առաջնոց և վերջնոց ազգի հայոց»: Մի քանի օրից հետ վանքի եկեղեցու ավագ քահանա, ծերունի Տեր Ղազար Լազարյանը Ներսեսին է ներկայացնում 3 000 ռուբլի մի մուրհակ, որով Հովհաննես Լազարյանը 1801 թվականին մահանալիս կտակել էր այդ գումարն ստանալ իր ժառանգներից՝ որևէ բարեգործական-ուսումնական նպատակի համար: Կտակողի ժառանգը՝ Հովակիմ Լազարյանը, 1818

թվականին այդ գումարը վճարում է տոկոսով՝ 5 000 ռուբլի թղթադրամով, բացի դրանից, նույն նպատակի համար 1820 թվականին լրացուցիչ վճարում է ևս 2 000 ռուբլի թղթադրամ:

Թիֆլիսեցի Թովմաս Հովհաննիսյան Դավթյանցը երիտասարդ հասակում Աստրախանում մահանալիս, հայոց ազգի բարեգործության օգտին կտակել էր 20 000 ռուբլի, որից 2 800 թղթադրամ ռուբլին նրա հարազատները հատկացնում են Ներսեսի կողմից կառուցվելիք ուսումնարանի օգտին: Խոսքով խան Ղաթմաղյանի կողմից այդ նպատակի համար հատկացվում է 4 000 ռուբլի: Այդ ազգօգուտ գործից ետ չի մնում և քաղաքի կանանց դասը, որը դրամական ցուցակագրություն է անցկացնում իրենց մեջ:

Նյուֆապես օթանդակողներին ղուզընթաց, Ներսեսն ուներ նաև բարոյապես ոգևորող օթանդակողներ, որոնք տարբեր տեղերից ներսից ու դրսից (Հնդկաստանից) քաջալերում, ոգևորում էին նրա այդ լուսավոր միտքը և խորհուրդ տալիս որքան հնարավոր է շուտ սկսել նրա գործադրումը: Այդ մարդկանցից մեկը հենց Հովակիմ Լազարյանն էր, որը 1820 թվականի դեկտեմբերի 10-ին Ներսեսին ուղղած նամակում իր հոգու հրճվանքն է հայտնում նրա ազգասիրության ու իմաստասիրության համար, որի ղրխավորագրված ուսումնարանի սկզբնավորումն է: Լազարյանը խորհուրդ է տալիս որքան կարելի է շուտ սկսել ուսումնարանի կառուցումը, որովհետև ցավոք սրտի պիտի նշել հայ մանուկների տակավին ղուրկ լինելը մայրենի լեզվագիտությունից և վարժ լինելը ուսաց և վրաց լեզուներին. «... մանաւանդ զի ցանցմամբ սրտի տեսանեմ ղմանկտիս այտի առաջնոց անձանց և ժողովրդականաց տակալին ղուրկ ի մայրենի իրեանց լեզուագիտութենէ և վարժ ի լեզվի վրաց և ուսաց»:

Քաջալերված այս նվիրատվություններով, Ներսեսը ձեռնամուխ է լինում ուսումնարանի կառուցման գործին: Նախ, որպես եկամտի հիմնական աղբյուր, շինել է տալիս 32 կամարակապ խանութներ, քաղաքի դանադան մասերում ղնում եկեղեցապատկան տներ և միայն 1821 թվականի նոյեմբերի 21-ին սկիզբ ղնում ուսումնարանի շինության («... սկիզբն արար բրելոյ զհիմունս ուսումնարանի»):

Նկատի ունենալով տեղում հմուտ վարվարպետների պակասը, Ներսեսը Պարսկաստանից ևս բերել է տալիս հայ և պարսիկ որակյալ արհեստավորներ, վարպետներ:

1822 թվականի փետրվարի 7-ին Թիֆլիսի «Սալդատսկի բաղար» կոչված հրապարա-

կում, Ներսեսը հանդիսավոր կերպով կատարում է ուսումնարանի հիմնօրհները, ներկայությամբ Նրմուով կուսակալի, քաղաքի նշանավոր մարդկանց, հոգևորականների և ժողովրդի մեծ բազմության: Հիմնօրհներից հետո հյուրերի ու բանվորների համար կազմակերպվում է ճոխ ճաշկերույթ:

Շենքի կառուցմանը ղուզընթաց շարունակվում են դրամական նվիրատվություններ, մեծագումար կտակներ:

Շենքի լրիվ ավարտումը շնայած կատարվում է 1829 թվականին, բայց դեռ 1824-ին, երկրորդ հարկը վերջացնելուց հետո, Պողոս վարդապետն իր աշակերտներով վանքի ժամանակավոր դպրոցից փոխադրվում է նոր շենքը:

Թիֆլիսի հայոց ուսումնարանի պաշտոնական բացումը շնայած համարվում է 1824 թվականի դեկտեմբերի մեկը, սակայն 1831 թվականի հունիսի մեկին Թիֆլիսի հայկական ուսումնարանի կառուցման կոմիտեին ուղարկած Հարույթուն Ալամդաշյանի պատասխան գրությունից և այդ կոմիտեի կողմից Անդրկովկասյան ուսումնարանների տեսչության տված պատասխանից երևում է, որ այդ ուսումնարանը բացվել է 1825 թվականի հունվարի 1-ին²:

Իր ժամանակ այդ շենքը եղել է Թիֆլիսի առաջին հայկապ կառույցը, որ գրավում էր բոլորի ուշադրությունը: Այդ շենքի մասին գովասանքով են խոսել նաև եվրոպացի ճանապարհորդները:

Ըստ Ներսեսի վկայության, այդ շենքն արժեք ավելի քան 40 000 ռուբլի: Հատկապես գեղեցիկ էր վերնահարկի ընդարձակ դահլիճը:

Նվ, այսպես, շնորհիվ դեպի հայրենի ազգի լուսավորությունն ունեցած անսահման սիրո, հաղթահարելով այդ ճանապարհի վրա եղած բոլոր դժվարությունները, Ներսեսը մի շարք կառուցումներից հետո ավարտում է ուսումնարանի շենքը, հենց սկզբից ապահովելով այն իր սեփական տպարանով:

Ներսեսի ամբողջ մեծությունը, բացառիկ կամքն ու դեպի ազգի լուսավորությունն ունեցած անսահման սերը պարզ կդառնա յուրաքանչյուրի համար, երբ աչքի առաջ ունենա այն ժամանակաշրջանը, միջավայրն ու պայմանները, որում ձեռնարկում էր նա իր դպրոցաշինարար և բարենորոգչական այլ բաղմամբիլ աշխատանքները:

Հայ ժողովրդի մտավոր խավարում, ինքնուրույնությունից ղուրկ, նյութական-տնտե-

² Հայկական ՍՍՌ պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 2, ցուցակ 1, դործ 11, թուղթ 4)։

սական ծանր պայմաններում մի մեծ դպրոց ունենալու մտահոգացումն այլ է, այն կյանքի կոչելու, նրա գոյությունն ու գործունեությունը անհրաժեշտ, հաստատուն աղբյուրներով ապահովելու մեծությունն այլ: Պետությունը չէր, որ պիտի հոգար նրա կառուցման, սովորողների և ուսուցիչների պահպանման ծախսերը նրա գոյության ամբողջ ընթացքում: Այդ պատասխանատվությունը, գծվաբությունն ամբողջապես ընկնելու էր միայն ու միայն հայ ժողովրդի վրա, իսկ դա այնքան էլ հեշտ գործ չէր. դրա համար էլ անհրաժեշտ էին խոշոր գումարներ, մշտական, հաստատուն նյութական աղբյուրներ:

Այդ բոլորն ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր համառ կամք, մեծ հեղինակություն, բացատրական խոսքի մեծ ուժ, որպիսի հատկանիշներով օժտված էր Ներսեսը: Եվ, իսկապես, նա ծավալում է կազմակերպչական մի այնպիսի եռանդուն աշխատանք, բացատրական մի այնպիսի ուժեղ, ազդեցիկ խոսք, որ ամենուր սկսվում է դրամական, շարժական ու անշարժ գույքերի նվիրատվությունների մի մեծ հոսք, որը և հնարավորություն է տալիս Ներսեսին համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում կենսագործելու իր մեծ ծրագիրը:

Անսահման մեծ էր Թիֆլիսի և մոտակա շրջանների հայ հասարակության ուրախությունն այդ դպրոցի բացմամբ: Իր հիմնադրման օրից, այդ դպրոցը վայելել է ամբողջ հայ ժողովրդի սերն ու համակրանքը, եղել նրա ամենից ավելի սիրված, նրա ամենաօգտակար հաստատությունը, որի ապահովման ու բարդավաճման համար նա ոչինչ չի խնայել: Սկսնական շրջանում արված կտակներից մեկը (Բեժան խառնայանի) նշանավոր է նրանով, որ առաջին անգամ ուսումնական այդ հաստատությունն անվանվում է հիմնադրի անվամբ՝ «Ներսիսյան դպրոց», որով և անվանվում է այնուհետև (մինչև 1826 թվականը այն կոչվում էր Թիֆլիսի հայոց ուսումնարան կամ դպրոց, հաճախ ուղղակի «վանքի շկոլա»):

Ներսեսի ցանկությունը միայն կրթված հոգևորականներ պատրաստելը չէր. նա ցանկանում էր ամբողջ հայ ազգը լուսավորել, վարդապետել սովորողների բարոյական ու մտավոր կարողությունները, գրագիտություն և լույս տարածել չքավոր ու անգետ ժողովրդի մեջ, որի համար և իր ուսումնարանի դռները լայնորեն բացում է սովորել ցանկացող բոլորի առջև:

Անվանի գրող Պերճ Պոռչյանը 1900 թվականին «Տարազ» շաբաթաթերթին (№ 2632) տված իր «Ներսես և Աշտարակեցի և Ներ-

սիսյան դպրոց: Այս երկուսը միասին կազմում են անբաժան ձուլված մի ամբողջություն» խորագրով հոդվածում ահա թե ի՞նչ է գրում Ներսեսի մասին.

«... Միշտ աչքիս առաջ կենդանանում է ինքը՝ մեծ Ներսեսը, յուր ժամանակին Թիֆլիսի առաջին հոյակապ շենքի կարճահասակ, պատկառելի հիմնադիրը գլուխը վեր բռնած՝ յուր ձեռակերտը դիտելիս:

... Բայց եթե դիտենաք ի՞նչ մեծ հրճվանքով կանգնում էր նա դպրոցի նրբանցքի ծայրին և ժպիտն երեսին նայում երեսաներին, որոնք դասամիջոցներին խմբերով դուրս էին թափվում դասարաններից և շտապում հինգ րոպե ազատ շնչելու...»

... Այո, Ներսես կաթողիկոսը յուր դպրոցի սաներին սրտանց սիրում էր: Նա փառասիրություն կամ այլ նպատակով չի հիմնել Ներսիսյան դպրոցը: Նա հայ ազգի հարազատ և իմաստուն հայրն էր, նախօրոք հասկացել էր, որ ազգասեր հոր առաջին պարտքը յուր զավակներին լուսավորելու ջանքն է: Այդ զաղափարն էր, որ թելադրեց նրան Վրաստանի առաջնորդության ղեկն ստանձնած օրից մի լուսավորության տաճարի հիմք դնել, որտեղից կարող էր սփռվել Ավետարանի և բազաբակրթության լույսը:

Ներսես Աշտարակեցին իր ուսումնարանի կառուցման հենց առաջին օրերից մտահոգվում է այդ ուսումնարանն ապահովելու ձևերից, դիտուն, առաքինի ուսուցչական կազմով, լավ իմանալով, որ մի ուսումնական հաստատություն կարող է պարծենալ և հռչակվել ոչ միայն իր արտաքին գեղեցկությամբ, ճոխությամբ, այլև ամենից առաջ իր պատրաստված, բարեխիղճ մանկավարժական կազմով, իր տված ուսման բարձր որակով: Իսկ գիտուն, ուսումնական մարդիկ՝ ուսուցիչներ այն ժամանակներում հազվագյուտ էին ճարվում: Եվ ահա Ներսեսը այդ խնդրով հետաքրքրվում, դիմում է գանազան տեղեր իր բարեկամներին՝ Պոլիս, Զմյուռնիա, Փարիզ, Մոսկվա, Լնդհաստան:

Մոսկվայից նա 1824 թվականի աշնանը հրավիրում է հայ նոր քնարերգության հիմնադիրներից, ԺԺ դարի 20—30-ական թվականների լուսավորության շարժման առաջավոր ներկայացուցիչներից մեկին՝ Լարուսյուն քահանա Ալամզարյանին, որին և նշանակում է իր նոր բացած դպրոցի ուսուցիչ և տեսուչ, Թավրիզից հրավիրում է պարսկերենի քաջ գիտակ Բեթղեհմ անունով մեկին, Փարիզից՝ Շահան-Ջրպետին:

Տեսուչ Հարություն Ալամդարյանն իր սկզբնական կրթությունն ստացել էր Աստրախանում նոր բացված Աղաբարյան դպրոցում, աշակերտել հռչակավոր գիտնական Սերովբե վարժապետ Պատկանյանին, ստացել հիմնավոր կրթություն հայոց լեզվից ու գրականությունից, և որպես լավագույն սովորող, դեռ դպրոցը չավարտած, նշանակվել նույն դպրոցում հայոց լեզվի ուսուցիչ:

1813 թվականին Ալամդարյանը, Հովակիմ Լազարյանի հրավերով, փոխադրվում է Մոսկվա, պաշտոնավարում Լազարյան ճեմարանում: Այստեղ ինքնազարգացմամբ նա գիտական մեծ պատրաստականություն է ձեռք բերում:

Ալամդարյանը լավ կրթություն ստացած, գրական տաղանդով օժտված, համեստ, բախիկիղձ, գործունյա, կարող մի ուժ էր: Մասնաձեռնելով ներսիսյան դպրոցի ուսուցչի և տեսչի պաշտոնները, Ալամդարյանի ուսումնական գործունեության համար բացվում է մի լայն ասպարեզ. նա ամբողջությամբ նվիրվում է ուսումնական գործին, ներսեսին է ներկայացնում իր մշակած ծրագիրը աշակերտների կարգապահության և դպրոցի մեջ դասընթացի մասին, որի կետերից կարելի է նշել մի քանիսը. ա) Ուսումնարան կարող են ընդունվել սովորել ցանկացող բոլորը՝ 8 տարեկանից սկսած մինչև վեր, առանց տարիքի տարբերության. բ) ուսումնարանում սովորելու երկու ժամկետ է սահմանվում՝ կարճ—երեք տարով և երկար—տասն տարով. գ) յուրաքանչյուր աշակերտ պարտավոր է սովորել երեք լեզու՝ հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն կամ պարսկերեն (այլ լեզուների ուսուցումն՝ ըստ սովորողների ընտրության ու հոժարության). դ) մինչև երեք տարին լրանալը, աշակերտները պարտավոր են սովորել այդ երեք լեզուների գրավարժությունը, բառագիտությունն ու քերականությունը, ապա անցնում էին քրիստոնեական վարդապետություն, թվաբանության սկզբունքները, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, ֆիզիկա, ճարտասանություն, տրամաբանություն, գրականություն, պատմություն, աշխարհագրություն, նկարչություն. ե) ամիսը մեկ անգամ հրավիրել մանկավարժական ժողով, որին, ուսուցիչներից բացի, պետք է մասնակցեն քաղաքի նշանավոր մարդիկ՝ աշխարհական կամ հոգևորական:

Մի քանի առարկաները ուսուցիչներն անցնում էին գրաբար լեզվով, մյուսները՝ աշխարհաբար: Բոլոր առարկաները դասավանդվում էին հարց ու պատասխանի մեթոդով:

Աշակերտների թիվը դպրոցում օրեցօր ավելանում էր. եթե ուսումնական տարվա սկզբին՝ 1824 թվականի սկզբներին, նրանց թիվը հաշվվում էր 140՝ երեք դասարանով (ստորին, միջին և վերին), ապա 1825-ի (ստորին, միջին և վերին), 320-ի: 1826 սեպտեմբերին այն հասնում է 320-ի: 1826 թվականի մայիսին, երբ սովորողների թիվը հասնում է 360-ի, բացվում են նաև չորրորդ և հինգերորդ դասարանները:

Ուսման սկզբնական տարիներում դասերը օրական տեղի էին ունենում 8 ժամ (4-ը՝ առավոտյան, 4-ը՝ երեկոյան): Ուսուցիչների աշխատավարձը ամսական 5-ից մինչև 16 ռուբլի էր:

Ուսուցչական կազմը 1824—1825 ուսումնական տարում հինգ հոգի էր. ա) Հարություն քահանա Ալամդարյան՝ տեսուչ և դասատու հայոց, ռուսաց լեզուների, կրոնի և վայելչագրության, բ) Պողոս վարդապետ, որ պարապում էր ճարտասանություն և տրամաբանություն, գ) Ալեքսանդր Իվանիչ Զելինսկի, որ պարապում էր ռուսաց լեզու, թվաբանություն, դ) Բեթղեմի (Պարսկաստանից եկած) պարսկերեն, ե) Ներսես Արարատյանց՝ հայոց, ռուսաց լեզուներ, վայելչագրություն:

Ալամդարյանը չնայած դեպի ուսուցչական կազմը տածում էր մեծ արժանապատվություն, համեստություն, սակայն ուսումնական գործում խստապահանջ էր, անդիշող:

Ալամդարյանը կազմում է հրահանգներ ուսուցչական ժողովների համար, ծրագրեր կարգապահության, անցնելիք դասընթացի և այլ աշխատանքների վերաբերյալ, որից և երևում է նրա դպրոցամոտ, մանկավարժական, մարդասիրական սկզբունքները: Այսպես, ուսուցիչների համար կազմած հրահանգում նշում է, որ ուսուցիչը պարտավոր է աշակերտին առաջնորդել ուղիղ ճանապարհով, տանելով նրանց պարզից բարձր, հեշտից դժվար, որ ուսուցիչը պետք է ոչ միայն եռանդով, որակով սովորեցնի, այլև իր վարք ու բարքով խոստով, կենդանի օրինակ հանդիսանա առաքինության, սիրի բոլոր աշակերտներին հալաբար, ոչ մի խտրություն չլինի հարուստ ու չբավոր սովորողների միջև, հեռու լինի կաշառքից, աշակերտին ինքնագլուխ դասից չհանի: Արգելվում էր ծեծն ու կոպիտ վերաբերմունքը (հանցանքի դեպքում ստորին դասարաններում թույլ էր տրվում ծունկ չոքեցնել, երեսին մուր քսել կամ ճաշից զրկել): Այնուհետև մանրամասն խոսվում է աշակերտների դեպի ուսուցիչները և վերջիններիս դեպի աշակերտներն ունեցած փոխհարաբերության կանոնների մասին:

Որովհետև աշակերտներն ընդունվում էին առանց տարիքի և իմացության խտրության, ուստի և հաճախ միևնույն դասարանում սովորողները բաժանվում էին մի քանի խմբերի՝ ըստ իրենց իմացության աստիճանի: Այս հանգամանքը, ինչպես և տպագրված դասագրքերի բացակայությունը (տպագրված կային միայն մի քանի գրքեր՝ այբբենարան, Զամչյանի քերականությունը, Աղոնցի ճարտասանությունը և մի քանի կտորներ կրոնից, որպիսիք, սակայն, շատ քիչ էին, բավական թանկ և չբավոր սովորողներին խիստ անմատչելի), չնայած բավական դժվարացնում էին ուսուցման բնականոն ընթացքը (ուսուցիչներն իրենց անցնելիք դասն անցնում էին բերանացի կամ գրում տետրերում, որից աշակերտները արտագրում և սովորում էին), սակայն դպրոցի տեսչի և հիմնադրի անխոց աշխատանքի, ուսուցիչների սրտացավ, լարված աշխատանքի շնորհիվ վերանում էին այդ դժվարությունները, և ուսման որակը հետզհետե բարձրանում էր:

Ներսիսյան հայոց ուսումնարանում Ալամդարյանի պաշտոնավարած տարիները եղել են բավական բեղմնավոր և արդյունավետ: Նա կառավարեց դպրոցը իր մշակած հրահանգներով մոտ 6 տարի, 1824 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1830 թվականի օգոստոսը, լինելով ոչ միայն լավ ուսուցանող, այլև մի ձեռներեց և արժանավոր տեսուչ: Իր եռանդուն, հոգատար, անշահասեր և արդյունավետ գործունեության համար նա արժանանում է մեծ գովեստների: Նրա պաշտոնավարման ընթացքում ուսումնարանը տալիս է հարյուրից ավելի շրջանավարտներ, որոնք գրական, լուսավորական, ղինվորական, քաղաքական ասպարեզներում պատասխանատու աշխատանքների են անցնում: Ալամդարյանի աշակերտներից են մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը, որը միշտ էլ մեծ երախտիքով է խոսել սիրելի ուսուցչի մասին, «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագիր Ստեփան Նաղարյանը, Ա. Արարատյանցը, հայտնի նկարիչ Ստեփան Ներսիսյանը և շատ ուրիշներ: Նրա աշակերտներից շատերը պաշտոնավարում էին ինչպես նույն դպրոցում, այնպես էլ Վրաստանի ու Հայաստանի դանազան քաղաքներում:

Ալամդարյանի տեսչության շրջանում այնքան է բարձրանում ուսումնարանի առաջադիմությունը, տարածվում նրա համբավը, որ այդ դպրոցը Թիֆլիսի պետական ազնվականական ուսումնարանից բարձր է համարվում, և վրաց ազնվականներից մի քանիսը իրենց որդիներին այդ դպրոցը տալու փոխարեն, հանձնում են Ալամդարյանի դպրո-

ցը: Օրինակ, Ալամդարյանի ուսումնարանում են իրենց սկզբնական կրթությունն ստանում Գեորգի Բագրատիոն Մուխրանսկին, իշխան Քայխոսրո Օրբելյանը, իշխան Թարխան Մովսիսյանը և ուրիշներ: Այդտեղ էին սովորում և մի քանի հոգի այլազգիներ՝ հույն, թուրք, հրեա:

1826 թվականին Ներսիսյան ուսումնարանը տալիս է իր անդրանիկ շրջանավարտները՝ 18 հոգի: Այդ առթիվ ուսումնարանի մեծ դահլիճում հայ, վրացի, ռուս և այլ ազգերի բազմաթիվ նշանավոր հյուրերի ներկայությամբ, առաջին անգամ տեղի է ունենում պարգևաբաշխության փառավոր հանդես, որ դպրոցի հիմնադիր Ներսես Աշտարակեցին գովասանական վկայագրերի հետ միասին իր ձեռքով ոսկեգոծ գրքեր էր նվիրում առաջին ուսումնավարտներին: Պարգևատրվում են նաև ուսուցիչները զրամով և թանկարժեք կտորեղենով:

Այս անդրանիկ շրջանավարտներից են.

1. Արարատյանց Առաքել Աստվածատուրի, որն ավարտելուց հետո դառնում է նույն դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչ, ապա ուսուցիչ գիմնազիայի, հեղինակ որոշ աշխատությունների:

2. Վարդանյանց Մովսես Հարությունի, ուսուցիչ նույն դպրոցում, ապա ղինվորական.

3. Աբովյանց Խաչատուր Ավետիսի, հայ նոր գրականության անմահ հիմնադիրը և մեծ լուսավորիչ.

4. Նիկողայոսյանց Նիկողայոս Հովհաննեսի, ուսուցիչ նույն դպրոցում, ապա քաղաքացիական պաշտոնյա.

5. Նաղարյանց Ստեփանոս Եսայու, «Հյուսիսափայլ» ամսագրի խմբագիրը, նույն դպրոցի տեսուչ.

6. Վարդանյանց (Շերմաղանյան) Գալուստ Հարությունի, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, հեղինակ կենցաղային կատակերգությունների.

7. Հովնանյանց Հովհաննես Ստեփանի, վաճառական, Հովնանյան Օրիորդաց ուսումնարանի հիմնադիրը.

8. Մազաթյանց Պետրոս Հովսեփի, ղինվորական, բանաստեղծ:

1827 թվականի փետրվարին, ուսումնարանի հիմնադիր Ներսես Աշտարակեցու և հյուրերի ներկայությամբ, տեղի է ունենում շրջանավարտներին նվիրված երկրորդ հանդեսը, որ ուսումնարանն ավարտողների թիվը, հաշված և նախորդ տարվանից կամավոր մնացած 11 հոգին, հասնում է 30-ի:

Ներսիսյան դպրոցը հենց միայն առաջին երկու տարում (1826, 1827) տվել է 37 ու-

սումնավարտ, որոնք բոլորն էլ (բացառությամբ մի քանի հոգու) եղել են նշանավոր մարդիկ, հասարակական-քաղաքական մտքի և հայագիտության նշանավոր ներկայացուցիչներ, պատվավոր քաղաքացիներ, ուսուցիչներ, գրողներ, խմբագիրներ, գլխավորականներ և այլն:

Ուսումնարանի ղեկավարությունը շնայած մաթոդիկությամբ հանձնարարված էր Ալամդարյանին, որն ամենայն բարեխղճությամբ և օրինակելիությամբ վարում էր իր պարտականությունները, այնուամենայնիվ, դպրոցի ամենաեռանդուն և մոտ կառավարիչը ինքը Ներսես Աշտարակեցին էր, նրա հիմնադիրը, որը նորաբաց դպրոցի աշխատանքներով այնքան էր հափշտակված, որ չնայած իր տարիքին (55—56 տարեկան հասակում) և բազմաթիվ աշխատանքներով խիստ ծանրաբեռնված լինելուն, գրեթե ամեն օր, օրը երկու անգամ, առավոտը և ճաշին, ոտքով գալիս էր դպրոց, ժամերով մնում այնտեղ, լսում դասեր, շատ անգամ ուսուցչի բերանից խլում դասավանդությունը և ինքը շարունակում, վերահսկում էր ուսումնարանի ամբողջ գործին, խրախուսում, քաջալերում, օրինակ ցույց տալիս թե՛ ուսուցիչներին և թե՛ աշակերտներին:

Ալամդարյանի տեսչության շրջանում բավական օգտակար աշխատանք է տարվում և դպրոցի տպարանում: Այստեղ 1824-ից մինչև 1830 թվականը լույս են տեսնում ավելի քան 30 անուն մեծ ու փոքր գրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ՝ «Այբուբենը հայոց», Չամչյանի «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի», «Ներբող նուագերգութեանց», «Ողբ Նդեսիոյ», դպրոցի սաների գրական նախափորձերը՝ «Նրախալրիք Ներսիսեան դպրոցի» վերնագրով, «Հեգարան սաղմոսք», «Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան» հաղարավոր օրինակներով տետրեր, տոմսեր, ներբողներ, հրահանգներ, հայտարարություններ, օրացույցներ և շատ այլ գործեր: Միաժամանակ Ալամդարյանը եռանդուն կերպով վարում է առաջնորդական կառավարության գործերը, շարունակում Ներսեսի թերի թողած աշխատանքը՝ շինում կրպակներ, տներ, եկեղեցիներին կից սենյակներ ու պատվոհանքի համար, բավական մեծանում է եկեղեցիներից ստացվող եկամուտը:

Ալամդարյանի տեսչության շրջանը, 1824—1825 ուսումնական տարվանից մինչև 1830 թվականը, շնայած գոյություն ունեցող բավական դժվարություններին և որոշ մարդկանց կողմից անընդհատ նյութավոր խռչնադատներին, եղել են Ներսիսյան ուսումնարա-

նի գոյության առաջին երկու տասնամյակների ամենաբեղմնավոր տարիները, որի համար և իրավամբ մեր բանասերների կողմից այն կոչվել է «Դար Ալամդարյանի»:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ներսես Աշտարակեցին մինչև իր կյանքի վերջը, երբեք ուշադրությունից չի վրիպում այդ դպրոցը և անում է ամեն ինչ նրա բարգավաճման, ծաղկման համար: Այսպես, 1827 թվականի ապրիլից սկսած, երբ Ներսեսը իր կազմակերպած հայ կամավորական ջոկատների գլուխն անցած, ուսական առաջապահ զորամասերի հետ միասին մասնակցում էր Երևանյան արշավանքին, ռազմաճակատից նա շարունակ նամակներով խորհուրդներ, ցուցումներ էր տալիս դպրոցի վարչությանը, ամեն կերպ օգնում նրան: Այնուհետև, Երևանյան արշավանքից հետո, երբ նա նշանակվում է Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ, որ չորստեսակ մի աքսոր էր նրա համար, նա այդքան հեռավորությունից դարձյալ կապ էր պահպանում թիֆլիսի իր համախոհների հետ, հետաքրքրվում դպրոցի կյանքով:

Լսելով դպրոցի հետագա աննախանձելի վիճակը, նրա հոգին խորապես վրդովվում է, և նա Բեսարաբիայից մի ծավալուն բողոքագիր է ներկայացնում Ռուսաստանի ներքին գործոց նախարարին, ուր մանրամասն խոսում է այդ դպրոցի վրա տածած իր հույսների, նրա բարեկարգման ուղղությամբ իր եռանդուն աշխատանքների, դպրոցի նախկին նախանձելի վիճակի, այժմյան խղճով դրության և խիստ քննադատության ենթարկում Կարբեցու կողմից դպրոցը հոգևոր ճնշարանի վերածելու անհիմն պատճառաբանությունները:

Թիֆլիս որպես կաթողիկոս մուտք գործելիս, Ներսեսի առաջին գործն է լինում դպրոցի վիճակով հետաքրքրվել: 1847 թվականի փետրվարի 5-ի կոնդակով, հավատարիմ աշխարհականներից նա մի հանձնաժողով է բնորոշում՝ «Կոմիսիա վերադնեութեան տասնամեայ գործոց դպրոցին», որը քննելով դպրոցի և թիֆլիսի կոնսիստորիայի տասնամյա գործունեությունը, բավական դանդաղաբանություններ է հայտնաբերում երկու հիմնարկներում ևս, ազատում տեսուչ Հակոբ Կարենյանցին և նրա հավաքագրած ուսուցիչներին, անիմաստ համարելով տվյալ ուսուցչական կազմով դպրոցի գործունեությունը՝ կարգադրում է այն փակել մինչև նոր ուսուցչական կազմի ընտրությունը, միաժամանակ պաշտոնից ազատում թեմի առաջնորդին և կոնսիստորիայի բոլոր անգամներին:

Այնուհետև, 1848 թվականին, Քիֆլիսի հայ հասարակության առաջադեմ ներկայացուցիչներից իր մոտ խորհրդակցություն է հրավիրում և աշխարհիկ ու հոգևոր անձերից ընտրում «խորհրդարան» կամ հոգաբարձություն անունով մի մարմին, որին և հանձնում է ներսիսյան դպրոցի ամբողջ տնօրինությունը:

1848 թվականի սեպտեմբերի 5-ին ուսումնարանի վերստին բացման հանդիսավոր արարողության առթիվ, կոնսիստորիայի ավագ անդամ Կարապետ վարդապետ Շահնադարյանը հավաքվածներին է դիմում հետևյալ խոսքերով.

«Լաւ է կոյր աշօք, քան կոյր մտօք, գրէ Դեմոսթենէան (հին ժամանակների հույն մեծագույն ճարտարախոսը, 384—322 մ. թ. ա.) Հայոց Նդիշէ, և յաւելու՝ Քանգի որ կոյրն է աշօք, դրկի միայն ի ճառագայթից արևու, իսկ կոյրն մտօք՝ ի լուսոյ աստուածգիտութեան և ի փրկական խորհրդոց կրօնի:

Չև է անցեալ դեռ քառորդ մի դարու, երբ երևեալ ի Վիրս յառաջանորդութիւն Հայոց Տէր ներսէս Հինգերորդ և ընդհանրական գլուխ Հայկական Եկեղեցւոյ, որ կամեցեալ հանել զմատաղ մանկտին իւրոյ հօտին ի խաւարէ նախնի տգիտութեան՝ կառոյց բազմաշխատ ջանիւք զայս մեծակառոյց ազգային ուսումնարան անհամեմատ համարեալ յիւրումն տեսակի ի Հայաստան և ի Վրաստան, ուստի յընթացս կարի փոքր միջոցի ել մեծ մասն այժմեան բոլոր գիտնականաց այսր և այլոց քաղաքաց, արծարծեցաւ ուսումնասիրութիւնն, ի լոյս եկն մաքուր հայերէնախօսութիւն, հանդիսացան լեզուագէտք, թարգմանք և բանաստեղծք և ամենայն որեւոր հայ վառեցաւ յուսումն հայրենի բարբառոյ:

1849 թվականին ներսեսը դպրոցի կառավարության համար 4 հոգուց կազմված մի հոգաբարձություն է ընտրում, իսկ 1851 թվականի մարտի 8-ից հաստատում է եռյակ հոգաբարձությունը, տալով նրան բոլոր լիազորությունները հսկելու, ղեկավարելու դպրոցի ուսումնա-դաստիարակչական և տնտեսական ամբողջ գործունեությունը:

1850-ական թվականները հոգաբարձություն օրագրերի մեջ նշվում է որպես դպրոցի լավագույն շրջաններից մեկը, երբ երջանկահիշատակ ծերունի հիմնադիրը Քիֆլիսում եղած ժամանակ համարյա ամեն օր այցելում էր դասարանները և հոգով անսահման հրճվում, երբ վրախոս հայ մանուկների բերանից լսում էր պարզ հայերեն լեզուն: Նրա աչքերը վառվում էին ներքին ուրախությամբ, սիրտը լցվում անհուն բերկրանքով՝ տեսնելով աշակերտների մաքուր հայերենով դրած շարադրությունները: Այդպիսի այցելություններից մեկում, Շանշյանի տեսչության ժամանակ, լսելով երեխաներից մեկի ղեկուցումը, ներսես Աշտարակեցին հիացած դիմում է իր մոտ կանգնած Գևորգ Վեհապետյան եպիսկոպոսին.

— Զուրը թափվենք, Գևորգ եպիսկոպոս, ի՞նչ են ասում այս փոքրիկ տղերքը:— Ապա դառնալով Շանշյանին, ասում է. «Ա՛խ, Պետրե, եթե երեսուն տարի առաջ սկսել էինք այս բանս, ո՞րչափ հառաջ-գնացած պիտի լինեք մեր աղբը»:

Վրաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո, ներսիսյան դպրոցը վերածվում է № 16 տեխնիկումի, փակագծերի մեջ պահելով՝ «նախկին ներսիսյան դպրոց» անունը:

Նվ այսպես, ներսես Աշտարակեցու հիմնադրած դպրոցը իր հարյուրամյա գոյության ընթացքում պատմական անգնահատելի ծառայություն է մատուցել մեր ժողովրդին, որպես լուսո մագնիսական բևեռ իրեն է ձգել մեր երկրի բոլոր կողմերից, նույնիսկ դրսից՝ Թուրքիայից, Պարսկաստանից, Ռուսաստանի հեռավոր հայաբնակ վայրերից հայ ուսումնածարավ պատանիներ, վառել նրանց մեջ կրթության, գիտության, մեր մշակույթի հուրը, հետզհետե լցրել մեր խոպան անդաստանը պիտանի, առաջադեմ մարդկանցով, որոնք անդուլ պայքարել են մտավոր խավարի դեմ, վճռական դեր խաղացել հայ ժողովրդի կյանքի բոլոր բնագավառներում, մեր լեզուն, դպրությունը, պահել, աճեցրել, հասցրել են զարգաման բարձր աստիճանի:

